

АМАРБАЯСГАЛАНТ ХИЙДИЙН ГЭРЭЛТ ХӨШӨӨНИЙ МАНЖ- МОНГОЛ БИЧЭЭСНИЙ ОРЧУУЛГЫН ҮГИЙН САНГИЙН ОНЦЛОГ

Э.Жаргалмаа³⁶

***Абстракт:** Монастырь Амарбаясгалант, воздвигнутый по указу императора Юнчжэна в 1727 году на левом берегу реки Ивэн у подножия горы Бурэнхан, является одним из выдающихся памятников религиозной и культурной истории Монголии. Строительство монастыря, предназначенного для хранения мощей Первого Богдо гэгэена — Ундура Гэгэена Дзанабазара, было завершено в 1737 году при правлении Цяньлуна. На территории монастыря в Храме истории хранится трёхязычный памятник с маньчжурско-монголо-китайской надписью, увековечивающей историю его основания. Настоящая статья посвящена анализу особенностей перевода маньчжурской и монгольской частей данной надписи. Результаты исследования вносят вклад в изучение маньчжурско-монгольских письменных памятников эпохи династии Цин.*

***Түлхүүр үг:** Амарбаясгалант хийд, манж бичиг, монгол бичиг, хэл шинжлэл, сурвалж судлал*

УДИРТГАЛ

Ойр зэргэлдээ нутаглан, түүх, соёлын талаар харилцаатай явж ирсэн үндэстнүүд хэлний талаар ямар нэг хэмжээгээр зайлшгүй харилцан нөлөөлж байдаг. Монгол болон манж түнгүс угсаатны харилцаа холбооны түүхийг археологи, антропологи, түүх, угсаатны зүйн мэдээллээс үзэхэд, хэдэн мянган жилийн турш үргэлжилсэн гэж үзэж байна (Баярсайхан, Энхсүвд 2024: 27-28).

Түүнчлэн, манж түнгүс, түрэг, монгол төрлийн хэлнүүдийг гарлын хувьд холбоотой гэж үзээд Алтай овгийн хэлнүүд хэмээн нэрлэж харьцуулан судалсаар ирсэн түүхтэй. Энэ чиглэлд холбогдох судалгаанд эдгээр хэлийг авиа зүй, бүтээвэр зүй, өгүүлбэр хийгээд эхийн түвшинд холбогдох төрөл бүрийн дурсгалыг хэрэглэгдэхүүн болгон судалж иржээ.

Иймээс энэхүү өгүүлэлд нэг талаас, манж, монгол хэлний орчуулгын харьцуулсан судалгаанд хувь нэмэр оруулах, нөгөө талаас, монгол нутагт буй олон зуун жилийг элээж буй дурсгалыг сурвалж судлалын үүднээс судлан баримтжуулах үүднээс, Сэлэнгэ аймгийн Бүрэн хан уулын энгэр Ивэн голын зүүн биед орших Амарбаясгалант хийдийн гэрэлт хөшөөний

³⁶ МУИС-ийн докторант, Чингис хаан Үндэсний музей, Судалгаа, сан хөмрөгийн төв, ORCID: 0009-0007-3415-7590

бичээсийг судалгааны хэрэглэгдэхүүн болгож, уг хөшөөний бичээснээс манж, монгол бичээсийг судлах болно. Уг хөшөө нь манж, монгол, хятад, бичээстэй бөгөөд бид үүнээс, нэг дурсгалд гарлын холбоотой гэж үздэг манж, монгол хэл, бичгээр сийлсэн бичээсийг онцолно. Учир нь, тухайн цаг үеийн хэл бичгийн хүмүүсийн үлдээсэн бодит баримтаар дурдсан хоёр хэл, бичгийн харьцуулснаар орчуулгын онцлогийг үгийн сангийн түвшинд тодотгоход хувь нэмэр оруулах боломжтой гэж үзэж байна.

Дайчин улсын Энх-Амгалан хааны гэрээсийг ёсоор болгон Найралт төв хаан зарлиг буулгаж, Тэнгэрийн тэтгэсэн хааны үед буюу 1727-1736 онд, Өндөр гэгээн Занабазарт зориулан анх 40 сүмтэйгээр барьж дүүргэсэн,³⁷ эдүгээ ЮНЕСКО-ийн Дэлхийн өвийн урьдчилсан жагсаалтад орсон (UNESCO 2014) Амарбаясгалант хийдийг³⁸ манжийн төрийн бодлогын хэрэгжилт, монголын буддын шашны нэгэн чухал төв, хэлмэгдүүлэлтийн үеийн түүх зэрэг түүхийн дурсгал болохын хувьд; хятад, төвөд, монгол хэв маяг нийлсэн архитектур, буддын шашны дүрслэх урлаг, хийц чимэглэл зэрэг урлаг, уран барилгын чиглэлээр; дурсгалын хадгалалт хамгаалалт, соёлын ландшафтын үнэт өв, сэргээн засварлалт зэрэг соёлын өвийн үүднээс; гэлүгвагийн ёсны хөгжил, буддын шашны зан үйл, боловсрол сургалт гэх мэтээр шашин, философийн талаас; хийд орчмын тахилгат газар, булш бунхан байгууламжийг археологийн гэхчлэн олон шинжлэх ухааны судалж иржээ (Цоодол 2004, Цэдэндамба 2009).

Хэдий тийм боловч манайд тус хийдийн хөшөөний бичээсийг тухайлан судалсан хэл шинжлэл, сурвалж судлалын судалгаа хомс байсаар байна. Түүнчлэн XIX зууны сүүл үед л нэлээд гаргагдахгүй болжээ хэмээн тэмдэглэж байсан (Гэрлээ 2025: 58) бичээс цаг өнгөрөх тусам уг хөшөөний бичээс элэгдэж гаргац нь бүдгэрч байгаа билээ. Ийм учраас, энэхүү өгүүлэлд тус хийдийн хөшөөний монгол, манж бичээсийг харьцуулан орчуулж судлахаар сонголоо.

СУДЛАГДСАН БАЙДАЛ

Боржигидай мэргэний 41-р үеийн, Хабул хааны 30-р үеийн ач хийгээд засаг ноёны туслагч явсан Галданы 1841 онд зохиосон “Эрдэнийн эрих хэмээх түүх болой” сурвалжид “Жибзундамба бээр Бээжинд залрав. Мөн он Ивэнгийн газар байгуулж буй сүмийг үйлдэж төгссөн тул Гаоцун төгсгөлт хуанди бээр хийдийн нэрийг Амарбаясгалант хийд хэмээн шийтгээд, Гангын хумхын тоот ертөнцийн буяны шүтээн хэмээн бянь бичиг³⁹ бичиж өгөв. Мөн он жүн ван Данзандоржийг дахиж хошой чин ван өргөмжлөв” хэмээгээд “Бас захиран үйлдэгч түшмэлийн гуйсныг соёрхож хөшөө чулуу босгож бичиг сийлж үйлийн учрыг тэмдэглүүлэв”, “хоёрдугаар он улаагчин могой жил (1737) Жибзундамба

³⁷ Галдан туслагчийн “Эрдэнийн эрих” сурвалжид “Найралт төвийн тавдугаар он (1727), зарлигаар сайд гаргаж хүүгийн мөнгө арван түмэн лан өгч илгээж, түүний язгуурын суусан Хүрээний газартаа их хийд үйлдэж хуврагуудыг чуулж ном хэлэлдэн гүрэм үйлтгэн, Далай лам, Банчин эрдэнийн баруун этгээд оронд оршсон ёсчлон болгов. Тэнгэрийн тэтгэсний тэргүүн он (1736) хийд үйлдэж төгссөн тул, би хийдийн нэрийг Амарбаясгалант хийд хэмээн сэтгээд Гангын хумхын тоот ертөнцөсийн буяны шүтээн хэмээн бянь бичиг бичиж өгөв” (Гэрэлбадрах 2015: 257) хэмээн уг хийдийн бүтээсэн тухай түүхэн баримтыг дэлгэрэнгүй тэмдэглэсэн буй.

³⁸ Хийдийн нэрийн хувьд Амар, Баясгалан гэх хоёр хүүхдийн нэр гэж тогтсон домог монголчуудын дунд буй.

³⁹ Бянь бичиг - Гарчиг, найруулга, зохиомж хэмээсэн утгатай 編 хятад үг ажээ.

хутагтад шагнаж үйлтгүүлсэн Амарбаясгалант хийдийн гэрэлт хөшөө чулуунд зарлиг сийлсэн нь” гээд хөшөөний монгол бичээсийг дурдсан буй (Гэрэлбадрах 2015: 256, 257).

Түүнээс хэдэн арван жилийн дараа Монгол орноор 1876-1879, 1892-1893 онд хоёр удаа аялсан оросын монголч эрдэмтэн, аялагч, тухайн үеийн Оросын Эзэн хааны Газарзүйн нийгэмлэгийн гишүүн А. М. Позднеев өдрийн тэмдэглэл хөтлөхдөө Амарбаясгалант хийдийн хөшөөний бичээсийн тухай дүрслэн өгүүлсэн буй (Гэрлээ 2025: 28-32).

БНСУ-ын Чой Дон гуэн (최 동 권) хятад, манж, монгол бичээсийг уншиж, солонгосоор орчуулан тайлбарлаж өгүүлэл хэвлүүлжээ (2006).

Харин хөшөөний бичээсийн монгол хэлээр гарсан, манж монгол бичээсийн орчуулгын харьцуулсан судалгаа хараахан үгүй байна.

ОНОЛЫН ҮНДЭСЛЭЛ, СУДАЛГААНЫ АРГА ЗҮЙ

Страленбергийн эхлүүлсэн Алтай овгийн хэлний онолыг А. М. Кастрен (A. M. Castrén), В. Шотт (W. Schott) нар хэрэглэснээс хойш, Г. Рамстедт (G. J. Ramstedt), Н. Поппе (Nicolas N. Poppe) тэргүүтэй олон эрдэмтэн хөгжүүлсэн нь эдүгээ үргэлжилсээр буй. Тус онолын дагуу, бүр эрт Өвөг Алтай хэл байсан бөгөөд түүнээс *Монгол хэлнүүд*, *Манж-Түнгүс хэлнүүд*, *Түрэг хэлнүүд* гэсэн томоохон бүлэг хэлнүүд салбарлаж, тэдгээрээс цааш мөчирлөн хөгжсөн гэж үздэг ба сүүлийн үед Солонгос, Япон хэлийг нэмж оруулж буй (Poppe 1965, Котвич 1962, Даваасүрэн 2005, Rachewiltz, Rybatski 2010).⁴⁰ Энэ үүднээс, төрөл хэлний ижил болоод ялгаатай талыг тодруулан судлахын тулд харьцуулах аргыг хэрэглэдэг (Нансалмаа 2011). Түүнчлэн гэрэлт хөшөөний хадмал бичээс нь орчуулгын харьцуулалд чухал хэрэглэгдэхүүн болдгийг Ш. Эгшиг онцлон тэмдэглэсэн буй (2013: 87-92). Мөн тус өгүүлэлд сурвалж судлалын онолын гадаад, дотоод хэлбэрийг судлах *задлаг* шинжилгээний арга зүй, албан бичгийн хэлийг нэг язгуурын хэлний хүрээнд харьцуулах (Henning 2004) аргыг ашиглалаа.

СУДАЛГААНЫ ХЭРЭГЛЭГДЭХҮҮН

Энэхүү судалгаанд А. М. Позднеевын тэмдэглэл (1896: 28-32); (хөшөөний бичээсийн гэрэл зураг, кирилл хөрвүүлэг, Гэрлээ 2025. 49-50), Галдан туслагчийн “Эрдэнийн эрих хэмээх түүх болой” (Гэрэлбадрах, Ж., 2006, 2007, 2012, 2015) нэрт түүхэн сурвалжийг ашигласны дээр судалгааны хэрэглэгдэхүүнийг М.Баярсайханы цуглуулга дахь Амарбаясгалант хийдийн хөшөөний гэрэл зураг болон Үндэсний Төв Архивын М-87 дугаартай манж баримтын хөмрөгөөс 1-р дансны 27 а дугаартай хадгаламжийн нэгж (Д-1, ХН-27а: манж бичээс 47 мөр, монгол бичээс 46 мөр), Чингис хаан үндэсний музейн сан хөмрөгт хадгалагдаж буй хуулбар үзмэр (манж бичээс 18 мөр, монгол бичээс 18 мөр, хятад бичээс 15 мөр, хөшөөний өндөр 320 см, бичээстэй хэсгийн өндөр 150 см, өргөн 85 см) баяжуулав.

⁴⁰ Үүний зэрэгцээ бас тус онолыг үгүйсгэх чиглэл байдгийг тэмдэглэвэл зохино. Г. Дөрфер (G. Dörfer) нарын эрдэмтэд Алтай овгийн хэлнүүдийн нийтлэг төстэй шинж бол нэг гарал үүсэлтэйгээс шалтгаалсан бус, харин өнө удаан хугацаагаар нутаг савлан сууснаас үүдэлтэй харилцан нөлөөллийн үр дүн гэдэг.

Тус өгүүлэлд хөшөөний бичээсийн гэрэл зураг болон хуулбар үзмэрийг гол болгож, архивын баримт, бусад сурвалжуудтай харгуулан тулгаж, гаргагдахгүй хэсгүүдийг нөхвөрлөн судаллаа.

Бичээсийн хэлбэрийн судалгаа

Бичээсийн дүр байдал

Амарбаясгалант хийдийн хөшөөний хэлбэр, хийцийн тухайд нийт өндөр 320 см, бичээстэй хэсгийн өндөр 150 см, өргөн 85 см, зузаан 26 см байна. Хөшөөг давхиж буй далавчтай морь дүрсэлсэн дөрвөлжин суурь дээр босгосон бөгөөд бичээсийн дээд хэсэгт уул, үүлэн дунд Дайчин улсын хаадын бэлгэ тэмдэг болсон таван хумстай лууг дүрсэлжээ.

Хөшөөнөө 18 мөр манж бичээс, 18 мөр монгол бичээс, 15 мөр хятад бичээс буй.

А.М.Позднеевын аяллын тэмдэглэлдээ хөшөөний бичээсийн байр байдлыг өгүүлснийг авч үзвэл:

“Манжийн хааны зарлигаар байгуулсан, эрхэм дээд шүтээнтэй Амарбаясгалант хийд монголчуудын сэтгэлд онцгой дээд байр суурьтай. ... Дуган бүр хуралтай, хүрээ даяар хурлын дуу хүнгэнэнэ. Хийдийн төлөвлөлт хааны ердийн сүмээс ер ялгаагүй. Цогчин дуган, Манжийн хааны хүртээсэн, монгол, манж, төвөд⁴¹, хятад бичээс бүхий хоёр чулуутай асар л онцгой сонирхолтой. “Эрдэнийн эрих”-д бүрнээр нь багтаасан энэ бичвэрийн утга агуулгыг би хэдийгээр андахгүй ч хөшөөг үзэж, боломжтой бол гэрэл зурагт буулгаж, цаасан дээр дардас авьюу гэж санатал тэдгээр асар түгжээтэй, орох боломжгүй байлаа. Асрыг тойрч яваад цонхны хүрээнд наасан хятад цаас нэг газраа урагдсаныг анзаарав. Энэ зайлхайгаар шагайвал хөшөөний монгол бичиг харагдсан нь “Эрдэнийн эрих”-д байдагтай үг үсэггүй таарч байсан бөгөөд миний авсан зураг өдгөө тэр хөшөөний бараг цор ганц гэрэл зураг болжээ. Чулуун дээр сийлсэн монгол бичиг маш жижигхэн тигтэй, он цагийн элээлтэд элж гөлийсөн тул ихэнх хэсэг нь гаргагдахгүй болжээ. Тэр тусмаа цаасан дээр дардас авах тухай саналтгүй. Хятад, төвөд бичиг нь арай дөнгүүр болов уу гэж бодсондоо нөгөө асарт очвол аанай л цоожтой, түүгээр барахгүй цонхны цаас нь бүрэн байлаа”

(Гэрлээ 2025: 58) хэмээжээ. Галдан туслагч 5 жилийн өмнө сийлсэн тодорхой гаргацтай монгол бичээсийг түүхэн сурвалждаа бичиж оруулсантай харьцуулахад, түүнээс хойш 30-50 гаруй жил өнгөрөхөд А. М. Позднеевын бичсэнээр монгол бичээс нь ихэнх нь гаргагдахгүй болтлоо элэгдсэн байжээ. Эдүгээ түүнээс хойш дахиад 100 гаруй жил өнгөрч улам бүр он цагийн уртад бүдгэрч байна.

Бичээсийн хүндэтгэл илэрхийлэх ёс

Хөшөөний бичээсийн хэлбэрийн талын бас нэг онцлог бол монгол, манж албан бичгийн хүндэтгэл илэрхийлэх ёсыг нарийн баримталсан байдаг. Хүндэтгэл илэрхийлэх ёс нь ялангуяа мөр тэтгэх, бүтэн мөр эзлүүлэх, шинэ мөрөөс эхлэх, мөр дарах зэрэг үгийн байршлаар тодорхой илэрдэг (Мөнх-Учрал 2010, Баярсайхан 2007, 2012). Жишээлбэл, уг бичээс нь манж-монгол-хятад хадмал буюу гурван бичгээр зэрэгцээ бичигдсэн бөгөөд

⁴¹ Төвөд бичээс гэдэг нь хөшөөний ар дээр бичигдсэн маанийн цөөн хэдэн үсгийг хэлсэн бололтой. Түүнээс тухайлсан олон мөр төвөд бичээс үгүй.

манж эхэд *Тэнгэр, Тайзу, Тайзун, Шэнзү өршөөлт хуанди, Гэгээнээр, Зарлигаар, Богд, Хаан эцэг Шизүн төлөвт хуанди, Найралт төв, Тэнгэрийн тэтгэсэн, Өвгөд* зэрэг төр хийгээд шашны хүндэтгэлийн утгатай үгсийг тусгайлан дангаар нь эвсэл шинэ мөрөөс эхлэн бичжээ. Эдгээр нь Э. Мөнх-Учралын судалснаар “Дайчин Улсын Бүгд хууль”-д хуульчлан заасан тэргүүн зэрэгт хүндэтгэл илэрхийлэх тэнгэр, эцэг өвгөд, хааны хамаат үгс байгаа (2010: 86) нь уг хөшөөний бичээсийг хуулийн дагуу сийлсэн болохыг батлан харуулж байна.

Харин эхний үг болох *сэтгэвээс (sedkibesü)* болон хамгийн сүүлийн мөр болох *Тэнгэрийн тэтгэсний хоёрдугаар он зуны тэргүүн сарын шинийн долооноо* хэмээх огноог эх бичвэрээс доош “мөр дарах ёс”-оор бичжээ. Энэхүү уламжлал нь Их Монгол улс, болон Монголын хаант улсуудын үеийн албан бичгийн соёлд өргөн хэрэглэгдэж, хаадын зарлиг, албан захидал, хааны олгосон үнэмлэх бичиг зэрэгт бичгийг хүлээн авагч этгээдийн нэр, цол, тушаалыг бичихдээ мөр дардаг журамтай байсан бөгөөд дөрвөлжин үсгээрх зарлигийн бичгүүдэд зарлигийг хүлээгчээс гадна бичгийн эцэст зарлиг буулгасан огноо, газар орны нэр зэргийг мөр дарж бичдэг байжээ (Баярсайхан 2012).

Бичээсийн агуулгын судалгаа

Манж, монгол бичээсийн орчуулгын онцлогийг илүү тодруулахын тулд манж, монгол хоёр бичээсийг эрдэм шинжилгээний галигаар галиглан харьцуулбал:

<i>Манж бичээсийн галиг</i>	<i>Монгол бичээсийн галиг</i>
1. γüniči	1. sedkibesü
2. Abqa musei daičing gurun-be γosime karmame. tumen gurun-be uherileme elbeme šun biyai fosoro. aγa silenggi i simeraqûngge daharaqûngge aqû.	2. Tngri ber biden-ü dayičing ulus-i örüsüen jongkilaju tümen ulus-i nigedkejü ibegen. naran saran-u geyigülküi ba. qur-a sigüderiyin simedkeküi nuγud ülü dayayčid ügei
3. Taizu	3. tayizu
4. Taizung-ni fon-či wargi ba-i dalai lama bančen erdeni	4. tayizung-un čay-ača örün-e жүг deki dalai blam-a kiged. bančin erdeni
5. Enduringge erdemu-be buyeme harγašame yaya onγyolo γünin hungkereme dahaha.	5. degedü erdem-i күсен qalayiju ken ken-dür urida-ača sedkil siγudču dayabai.
6. Šizu eldembuhe hûwangdi ging hečende fuyjin dorо toγtobuha manggi dalai lama tumen bači yamulanjifi benjihe jafanjihangge umai layčahaqû. amala	6. Sizu geyigülügen quwangdi ging qotan-dur tulγur törü toγtaysan-u qoyin-a dalai blam-a tümen ber-e-yin činege γajar-ača yamular-a irejü alba bariγsayar yerü tasuruγsan ügei qoyin-a
7. Šengzu γosin hûwangdi	7. sengjü örüsüeltü quwangdi
8. beye amba čooha γaifi wargi amargi ječen-be nečihiyeme toγtobume genehe de. jebzungdamba qütuytu nadan γūsai qalqasa be γaifi	8. Gegen-iyer yeke čerig abču örün-e umar-a жүг-үн jaq-a kijayar-i töbsidken toγtayar-a ögede boluγsan-dur jebzundamba qutuytu doluyan qosiyun-u qalq-a-tan-i abču

9. Yabure gung de hengkilehe manggi
čohome amba lama fungnefi suwayan
šajin-de dalabuha. elhe taifin i ninju
emuči aniya tuweri yamulanjiha de. jai
aniya ging hečen de aqû oho.
10. Han ama šizung temgetulehe
hûwangdi hafan taqûrafi qarmatame
ini gurun de amasi benebufi
11. Kesi dorolon be jiramilame isibuha.
hûwaliasun tob i sunjači aniya
12. Hesei amban tučibufi ku i menggun
juwan tumen yan çamafi ini da tehe
kuren-i bade amba miyoo weilefi
šabisa be isabufi ging be giyangname
doro be yabubuha. dalai lama bančen
erdeni-i wargi bade tere qooli songqoi
obuha. abqai wehiyehe i suçungya
aniya miyoo weileme šangyara jaqade.
bi miyoo i gebu be urgun elhe sy seme
toytobufi fu io heng ša sere pai biyan
13. arafi buhe. geli qadalame weilebure
hafasai baiha-be yabubufi. bei wehe
ilibufi bidhe folofi baita-be ejebuhe. bi
yûniči abqai banjibuha geren irgen-de
enteheme banin bi. banin sain aqûngge
aqû. arbun beye-de enču ojoro ba aqû.
ba na-de giyalabure ba aqû. terei emu
adali yûnin-be dahame. ijishûn-i
yarhûdarangge. ere udhai di wang sai
tačihyan
14. ilibuha turgun qai. suwayan šajin
wargi amargi bade selgiyebufi geren
aiman wesihun fusihûn aqû šurdenume
yabume hing seme aydaraqûngge aqû.
amba muru deri tačihyan eke-be
taryame sain-be dahara-be da obuhabi.
te monyosoi geren gemu ging bidhe-be
tačime hûlame fučihi-i doro-de forome
9. yabuqu ordun-dur mörgügsen-iyer tuslan
yeke blam-a bolyan ergümjilejü sir-a-yin
šasin-i bariyulbai. engke amuyulang-un
jiran nigedüger on-u ebül baralqar-a
irigsen-dür tere qoyidu jil ging qotan-dur
nirwan üjegülbei.
10. Qayan ečiğe sizung tölöbtü quwangdi
tüsimej jaruju qamayalan qarajalaju
tegünü ulus-tur-iyen qoyinaysi kürgegöljü
11. kesig yosulal-i jujayadqaju kürtegebei.
Nayiraltu töb-ün tabuduyar on
12. Jarliγ-iyar sayid γaryaju küü-yin mönggün-
i arban tümen lang ögçü ilegejü. tegünü
ijayur sayuγsan kuren[=küren]-ü γajar
dayan yeke keyid üyiledcü quwaray-ud-i
čiyulγaju nom keleldün gürim üyiledken.
dalai blam-a. bančin erdeni-yin barayun
eteged oron-dur orosiγsan-i/u yosučilan
bolγabai. tngri-yin tedkügsen-ü terigün on
keyid üyiledcü tegüsügsen tula. bi keyid-ün
ner-e-yi amurbayasqulangtu keyid kemen
sidkeged g'angg'a-yin qumaki-yin toγatu
yirtinčüs-ün buyan-u sitügen kemen biyan
bičig bičijü ögbei. basa jakirun üyiledügči
13. tüsimej-ün γuyuγsan-i soyurqaju kösiy-e
čilayun-i bosqaju bičig seyiljü üyile-yin
učir-i temdeglegölbei. bi sedkibesü tngri-
yin törügülügsen qotala irged-tür bügüde
möngke mön činar bui. mön činar sayin
ügegü anu ügei. biy-e düri-dür öber
boluγdayun ber ügei. γajar oron-dur
jabsardaqun ber ügei tegünü öberčilen dur-
a-yi dayaju jokildayulun udaridqui anu ene
mön di wang-ud-un suryal bayiyuluγsan
siltayan bolai. šar-a šasin-i örün-e umar-a
oron-dur delgeregöljü qamuγ ayimay-ud
erkim dooradus ügei.
14. temečen jörčildüjü čing süsüg-iyer ülü
itedegčid ügei tegünü nomlal-un tobči anu.
mayu nigül-i gesegen. sayin buyan-i dayan
üyiledkü-i ijayur bolγajuqui. edüge
mongγol-un olan bügüde nom sudur-i
surulčaju bisilyan burqan-u ünen mör-tür
itegejü oroldaqu bolbasu tegünü sayin

- dahara oči terei sain-de huwekiyefi
yendenurengge urunaqû ja ombi.
15. niyalma tome urgunjeme sain-de ibeçi
tedendere. jasei tulergi ba-i fulgiyan
juse uhei sain salyabun-be ilibume ba
na elhe neçin dorgi tulergingge urgun
sebjen-i kesi fulehun-be alime
enteheme yoidame oihorilaraqû-be
dahame inu wesihun aqû semeu. Mini
16. Mafari tulergi aiman be yosime bilume
gubçi bade hûturi isibume tumen
gurun yooni elhe ofi irgen fusefi ai
jaqa elgiyen ohobi. ere sy-de dalaha
niyalma. geren ergengge-be
huwekiyebume yarhûdame sain banin-
be hafumbume emu mujilen-i wen-de
forome gurun booi taifin neçin-i
hûturi-be sebjeleme alikini. udtu ohode
teni
17. Han ama-i geren aiman-be yosime kesi
isibuha erdemu yûnin-be urgederaqû
ombi.
18. abqai wehiyehe jai aniya duin biyai içe
nadan
- üyilen-dür kökeldejü sedkil egüskegdeküi
inu sayar-ügei kilbar bolumui. kümün büri
bayasulçan buyan-u jüg-tür debsibesü tedüi
bui jaγ-a[=j-a] kerem jiq-a-yin γadayadus
nilqas neyite бүгүдегер buyan-u barilduly-
a dulduyidçu γajar delekei töbsin amur
15. dotuy-a-du. γaday-a-du arad bayar çenggel-
iyer kisig qayiralal-i oroi-bar sitüjü egüri
önide ülü bolilaqu-yin tula. mön erkin ügei
kememeyü. minu
16. ebüged γaday-a-du ayimaγ-ud-i örüsüen
eyeldüjü бүкү orod-tur qutuγ kürtegejü
tümen ulus бүрин-e amur boluyad irged
ürejijü qamuy bodas öng elbeg boljuqui.
ene süm-e-dür terigülügsen kümün. qamuy
amitan-i duradqan uduriddun mön çinar-i
sayibar uqayulun. nigen üjegür-tü sedkil-
iyer soyul jokiyal-tur qandaγulju. ulus ger-
ün engke töbsin bolqu qutuγ jiryal-iyar
erkilejü edletügei. eyimü bolbasu
17. qayan eçige-yin qamuy ayimaγ-ud-i
örüsüen kisig kürtegegsen erdem sedkil-i
ülü ütegerekü bolumui.
18. tngri-yin tedkügsen-ü qoyaduγar on jun-u
terigün sar-a-yin sin-e-yin doluyan-a.

Дээрх харьцууллаас энэ удаад, уг бичээсийн орчуулгын онцлогийг үг болон холбоо үгийн түвшинд манж үгчилсэн орчуулгаас зөрүүтэй орчуулсан үгсээс түүвэрлэн тайлбарлая.

Сэтгэ: Тус хөшөөний бичээст манж хэлний yûni- (сана-) хэмээх язгуурт үг 5 удаа тохиолдох бөгөөд 4-ийг нь *сэтгэ* – мо. *sedki* (ма. *yûniçi* - мо. *sedkibesü*; ма. *yûnin hungkereme* - мо. *sedkil siγudçu*; ма. *bi yûniçi* - мо. *bi sedkibesü*; ма. *yûnin-be urgederaqû* - мо. *sedkil-i ülü ütegerekü*; ма. *yendenurengge* - мо. *sedkil egüskegdeküi*) хэмээх язгуурт үгээр, 1 удаа тохиолдох ма. *yûnin-be* - мо. *dur-a-i* (*дурыг*) хэмээх үгээр орчуулжээ. Ш. Чоймаа ХIII, ХIV зууны үеийн монгол хэлэнд одоогийн “*бодох, санах*” хэмээх үгийн оронд зөвхөн “*сэтгэх*” хэмээх үг хэрэглэдэг байсныг өгүүлсэн буй (1990). Тэгвэл, тус хөшөөний монгол бичээсээс ХVIII зууны эхэн хүртэл монголчууд *сэтгэ*- хэмээх үгийг эдүгээгийн *бодох, санах* гэх үгийн утгаар идэвхтэй хэрэглэсээр ирсэн хэмээн үзэж болохоор байна. Харин *бодох, санах* хэмээх үгийг тийм ч идэвхтэй хэрэглэдэггүй байсан бололтой.

Бээр: Орчин цагийн монгол хэлнээ *тэр бээр, би бээр* гэж хэрэглэдэг *бээр* хэмээх үгийг ХIII, ХIV зууны үед түгээмэл хэрэглэдэг байсныг мөн судлаачид бүртгэн тодорхойлсон ба тус үг нь өгүүлбэрийн ямар ч гишүүний хойно ганц *бээр* хэлбэрээр орж, уг үгийн утгыг тодотгон ордог байжээ. Тухайлбал, Ш. Чоймаа “МНТ-д бээр хэмээх үг

нийт 75 удаа тохиолдох бөгөөд утгаар нь 1. өгүүлэхүүний илтгэгч болох буюу өгүүлбэрийн логик өргөлтийг илтгэнэ, 2. *ber* (бээр) сул үгийн ихэнхийг хүч нэмэгдүүлэх сул үг ч-ээр сольж ойлгож болдог” (2025: 187-194) хэмээн бичжээ. Хөшөөний бичээст ма. *Abqa musei* гэснийг үгчлэн орчуулбал мо. *tingri biden-ü* гэх бөгөөд хөшөөний бичээст *Tingri ber biden-ü* хэмээн бичсэн нь *бээр* хэмээх үгийг XVIII зуунд ч мөн үгийг тодотгогч утгаар хэрэглэсээр байсныг гэрчилж байна. Мөн бичээст ма. *ojoro ba aqû, giyalabure ba aqû* хэмээхийг мо. *boluγdayun ber ügei, jabsardaquun ber ügei* хэмээн орчуулсан бөгөөд манж хэлний *ba* хэмээх үгийг *бээр* хэмээн орчуулах уламжлалыг бусад баримттай тулган үзэж нягтлан үзэх хэрэгтэй болов уу.

Богд: Манж хэлний *enduringge* хэмээх үгийг *дээд* хэмээн орчуулдаг бөгөөд “*богд*” хэмээх нь монгол хэлнээ *дээд ламтан* гэсэн утгатай, XIII зууны бичгийн дурсгал болох “Тахимдуу бичиг”, “Махагалын магтаал”-д тохиолддог билээ. Харин ма. *enduringge* -ийг *богд* хэмээх үгээр орчуулдаг бөгөөд хөшөөний бичээст ма. *enduringge erdemu* - мо. *degedü erdem* хэмээн орчуулжээ. *Enduringge* хэмээхийг “Дайчин гүрний Дотоод яамны монгол бичгийн гэрийн данс”-д *богд, хувилгаан* хэмээн 2 янзаар орчуулсан бөгөөд эдүгээ ма. *enduringge*-ийг мо. *богд*, ма. *endurin*-ийг мо. *хувилгаан* гэж орчуулдаг билээ.

Олон: Ма. *geren* - мо. *olan* манж бичгээр *geren* хэмээх нь олон буюу цөөний эсрэг утгатай үгийг заах бөгөөд олныг заах утгатай *qamuy* буюу *хамах, цуглуулах* гэх утгатай үгээр орчуулжээ.

Даргалуулах: ма. *dalabuha* – мо. *bariyulbai* - *даргалуулах, тэргүүлүүлэх* гэх утгатай үгийг шашны эрх мэдлийг захируулав, мэдүүлэв гэх утгаар *баруулав* хэмээн оруулсан бололтой.

Хамгаалах: ма. *qarmatame* – мо. *qatayalan qarayaljaju* үгчлэн орчуулбал хамгаалж, хамгаалан гэх ба энд *хамгаалан харгалзаж* хэмээх ойролцоо үгээр хоршин орчуулжээ.

Аваачих ~ илгээх: ма. *γatafi* - мо. *ögçü ilegejü* манж хэлнээ аливаа юмыг авч одохыг *γatafi*- (аваачих) гэх бөгөөд төл монгол бичээст *өгч илгээж* гэж орчуулсан нь монгол, манж үндэсний сэтгэлгээний онцлог, ялгааг илтгэсэн байна. Го. Зоригтын дурдсанчлан, тухайн хоршоо үгэн дэх бүрдүүлбэр нь 1. Дангаар бие дааж хэрэглэгдэж байгаа эсэх, 2. Илтгэх утга санаа нь ил тод мэдэгдэж байгаа эсэх /бахь байдаг г.м./, 3. Үг бүтээх чадамж нь хэр байгаа, 4. Холбоо үг үүсгэх чадамжаар хир зэрэг байгаа, 5. Монгол бусад хэл аялгуунд байгаа эсэх зэргээр шалгуур хийж монгол хэлний ормол үгсийг ялган үзэх нь зүйтэй (1999: 27-41) гэжээ. Энэ нь зөвхөн сэтгэлгээ бус, монголчуудын орчуулгын онцлогийг илтгэж байна гэж үзэж болох мэт.

Газар: ма. *bade* – мо. *γajar dayan* - Газар хэмээх нь монгол хэлэнд нутаг орон гэсэн нэг л утгатай. Манжаар газрыг *ba* гэнэ. Хөшөөний бичээст 12 удаа *ba* (газар) тохиолдох бөгөөд ма. *ba-i* - мо. *jüig deki*, ма. *tulergi ba-i* – мо. *γadayadus*, ма. *baçi* – мо. *γajar-aça*, ма. *bade* – мо. *γajar dayan, oron-dur*, ма. *ba na de* – мо. *γajar oron-dur*, ма. *bade* – мо. *orod-tur*. Энэ үг газар гэхээс гадна явдал гэсэн утгатай. Хуучны бичээч нар энэ үгийг *явдал* гэсэн утгаар хэрэглэсэн зарим тохиолдлыг ялгаж салгахгүй *газар* хэмээн хутган орчуулж хэрэглэж байснаас яваандаа монгол хэлний газар гэх үг манж хэлнийх шиг хоёр утгатай болж аль ч утгаараа аман яриа ба бичигт нэгэн адил хэрэглэгдэх болжээ.

Хийд ~ сүм: Тус хийдийг Амар баясгалант хэмээн нэрлэсэн тухай бичээст буй бөгөөд ма. *urgun elhe sy*, мо. *amurbayasqulangtu keyid* хэмээн бичжээ. Манж бичгээрх ма. *urgun elhe sy*-г үгчлэн орчуулбал *баяр, амгалан (амар) сүм* гэж орчуулжээ. Харин монгол бичээс *амар баясгалант хийд* хэмээн бичжээ. Хөшөөний бичээснээ ма. *sy* гэх үг 2 удаа гарах бөгөөд түүнийг *хийд, сүм* хэмээн орчуулжээ. Харин ма. *tiyoo* гэж 3 удаа тохиолдох ба түүнийг мо. *keyid* (хийд) хэмээн орчуулжээ. *tiyoo* нь 廟 (miao) гэх хятад үгийг манж бичгээр тэмдэглэсэн хэрэг юм. *Хийд* нь бурханы шашны лам нар үе залган суух орон байрыг нэрлэх үг бөгөөд ХIII зууны үеийн дурсгал Хубилай хааны зарлигт тэмдэглэсэн бөгөөд *kheta* хэмээх санскрит үгээс гаралтай гэж үздэг (Төмөртоогоо 2018: 296).

Гин хот: Мөн бичээснээ ма. *ging hecen de* - мо. *ging qotan-dur* хэмээн 2 удаа гарч буй үгчлэн орчуулбал *нийслэл хотод* гэх бөгөөд монгол бичээст гин хотод (жин хотод) хэмээн орчуулжээ. Манжийн эхэн үеийн сурвалжуудад нийслэлийг гин, жин хэмээн хятад дуудлагыг баримтлан тэмдэглэсэн бөгөөд ХVIII зууны сүүл үеэс нийслэл хэмээн орчуулах болжээ. Энэхүү гин, жин нь хятад хэлний 京 (jīng) хэмээх үг болно.

Ном судар: Манж үгийн толь бичигт, *богд хүний тогтсон хуулийг ном хэмээмүй* гэжээ. Бичээст ма. *ging be giyangname* үгчлэн орчуулбал *номыг тайлбарлан, булаалдан* гэх ба монгол бичээст мо. *nom keleldün* (ном хэлэлдэн) гэж яруу сайхан орчуулжээ. ма. *doro-be yabubuha*, үгчлэн орчуулбал *төрийг, ёсыг явуулав* гэх ба мо. *gürim üyiledken* (гүрэм үйлтгэн) гэж бурханы шашны номд хамаатуулан засал ном үйлдүүлэн гэх утгаар орчуулжээ. Ма. *ging bidhe be*-г үгчлэн орчуулбал *ном бичгийг* гэх ба бичээст мо. *nom sudur-i* (*ном судрыг*) хэмээн хоршоо үгээр орчуулжээ. Дашрамд дурдахад, *бич-* хэмээх үгийг судлаачид ихэвчлэн *biti-* гэдэг үгнээс гаралтай, орчин цагийн монгол хэлний “бичиг” гэдэг үг нь эртний грек хэлнээс сири, түрэг зэрэг хэлээр дамжсаар монгол хэлэнд ороод эртний монгол хэлнээс жүрчид-манж хэлэнд орсон түүхтэй хэмээн монгол хэлний ормол үг биш харин эсрэгээрээ монгол хэлнээс бусад хэлэд орсон гэж үзсэн байна.

Газар ~ бээр: ма. *tumen baçi yamulanjifi benjihe jafanjihangge umai laγcahaqū* хэмээх хэсгийг үгчлэн орчуулбал *түмэн газраас яамлахаар ирж хүрч ирсэн бариар ирсэн нь огт тасарсангүй* гэснийг *tūmen ber-e-yin činege yajar-ača yamular-a irejü alba bariγsayaγ yerü tasuriγsan ügei* хэмээн орчуулжээ. Энд *tumen baçi* гэх үгийн дунд *ber-e-yin činege* хэмээх үгийг тодотгон оруулжээ.

Алба барих: Бас манжаар алба барих гэхийг *alban jafanjire* гэх бөгөөд *jafanjihangge* гэснийг *alba bariγsayaγ* хэмээн тодотгон орчуулжээ. Мөн ма. *bade tere qooli songqoi obuha* - мо. *eteged oron-dur orosiγsan-i yosučilan bolyabai* буюу *суу-, агуул-* гэх утгатай үгийг *ориш-* гэсэн язгуураар, *хууль ёсоор, хууль ёсны* хэмээхийг *ёсчлон* хэмээн найруулан орчуулжээ.

Бие ~ гэгээн, бараан хойд ~ өрнө, умар: ма. *beye amba čooħa γaifi wargi amargi ječen-be nečihiyete toγtobume genehe de* гэхийг үгчлэн орчуулбал *биеэр их цэрэг авч баруун хойд хязгаарыг төвшитгөн тогтоогоор одсонд* хэмээснийг *Gegen-iyer yeke čerig abču örün-e umar-a jüg-ün jaq-a kijayaγ-i töbsidken toγtayaγ-a ögede boluγsan-dur* гэж орчуулсан ба үүнд *beye* хэмээхийг *гэгээнээр, wargi amargi ječen-be* -г *örün-e umar-a jüg-ün jaq-a kijayaγ-i* хэмээн хоршоо үгээр найруулан бичжээ.

Одох – өөд болох: Мөн одсонд, одвоос хэмээхийг өөд болсонд хэмээжээ.

Огноо: Мөн хөшөө бичсэн огноог манж бичээст *ma. duin biyai iče nadan* буюу дөрвөн сарын шинийн долоон хэмээснийг монгол бичээст *mo. jun-u terigün sar-a-yin sin-e-yin doluγan-a* (зуны тэргүүн сарын шинийн долоон) хэмээн орчуулжээ.

ДҮГНЭЛТ

Дээрх ажиглалтаас үгийн сангийн харьцууллаас дүгнэн үзвэл, манж, монгол хэл нь нэг язгуурын хэлэнд хамаарах боловч үгийн сан, найруулга зүйн хувьд өөр өөрийн онцлог шинжтэй болох нь уг бичээсээс тодорхой харагдана. Түүнчлэн хөшөөний манж бичээст мөр тэтгэх, мөр дарах зэрэг монгол бичгийн уламжлалт ёсыг боловсруулан баримталсан нь монголчуудын бичиг үсэг төдийгүй албан бичгийн соёлыг ч мөн авч, боловсруулан хэрэглэж байсныг давхар илтгэнэ.

Харин монгол орчуулгын гол онцлог бол манж хэлний найруулгад авталгүй, монгол хэлний уламжлалт найруулгыг баримтлан утгачлан орчуулсанд оршино. Тухайлбал, манж хэлний *geren* буюу “олон” хэмээх үгийг зөвхөн шууд дүйцүүлэх бус “хотол”, “хамаг”, “бүгд” зэрэг ойролцоо болон салаа утгат үгсээр баяжуулан орчуулсан байна. Ийнхүү тус хөшөөний бичээст үгчилсэн бус, утгад тулгуурласан орчуулгын арга барилыг баримталсан нь тухайн үеийн орчуулгын зарчим, хэл найруулгын онцлогийг тодорхой харуулж байна. Эцэст нь, энэ мэтчилэн өөр олон төрлийн албан бичгийн орчуулгыг харьцуулан судалснаар, манж, монгол сурвалж судлал, манжийн үеийн албан бичгийн орчуулгыг нэхэн судлахад чухал хувь нэмэр болохыг тэмдэглэе.

НОМ ЗҮЙ

Монгол хэлээр

Архивын баримт М-87, Д-1, ХН-27а

Баярсайхан, М., (2007). Монгол, манж албан бичгийн харьцаа, *Acta Mongolica* Vol.7(291). 155-170.

Баярсайхан, М., Монгол албан бичгийн уламжлал дахь хүндэтгэл илэрхийлэх ёсон, “Монголчууд ба монгол бичиг” эрдэм шинжилгээний хурал, 2012.11.12-15

Баярсайхан, М., & Отгонтуул, Т. (1997). *Монгол манж толь бичиг*, Улаанбаатар.

Баярсайхан, М., Энхсүвд Б., (2024). Монгол хэлэнд манж хэлнээс орсон үгс, *Altaica* tom. XX. fasc.3.

Гэрэлээ, Б., (2025). *А. М. Позднеев Монгол ба монголчууд I боть*. Улаанбаатар.

Гэрэлбадрах, Ж., (2006). *Эрдэнийн эрх хэмээх түүх болой*, Улаанбаатар.

Гэрэлбадрах, Ж., (2015). *Галдан туслагчийн Эрдэнийн эрх*, Улаанбаатар.

Даваасүрэн Б. (2005). *Алтай овгийн хэлнүүд*, Улаанбаатар

Котвич В. (1962). *Исследование по Алтайским языкам*. Москва.

Мөнх-Учрал, Э., (2010). Манж албан бичгийн хүндэтгэл илэрхийлэх ёсноос. *Acta Mongolica* Vol.10(342). 77-108.

Мөнхцэцэг, Э., (2023). *XVIII зууны үеийн манж толь бичгүүдийн үгийн сангийн судалгаа*, Улаанбаатар.

- Нансалмаа, Н., (2011). *Хэлишинжлэлийн судалгааны аргазүй*, Улаанбаатар: Соёмбо принтинг.
- Позднеев А.М. (1896). *Монголия и монголы. Результаты поездки в Монголию, исполненной в 1892-1893 гг.* Дневник и маршрут 1892 года. Том 1.
- Ринчен, Б., (2017). *Монгол ард улсын угсаатны судлал, хэлний шинжлэлийн атлас*, Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн чуулган. IX боть, Улаанбаатар.
- Төмөртогоо, Д., (2018). *Монгол хэлний үгийн гаралын толь*, Улаанбаатар: Адмон Принт.
- Цоодол, И., (2000). *Огторгуйн чимэг Амарбаясгалант хийдийн түүхэн шастир оривой*, Улаанбаатар.
- Цэдэндамба, С. ред. (2009). *Монголын сүм хийдийн түүхэн товчоон*. (Улаанбаатар.
- Шархүү, Ц., & Лувсанжав, Чой. (1968). *Манж монгол толь*, Улаанбаатар.
- ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, ЮНЕСКО-ийн Монголын үндэсний комисс. (2006). *Дэлхийн өвийн монголын үндэсний хороо, Монгол нутаг дахь соёлын үл хөдлөх өвийн хадгалалт, хамгаалалт*, Улаанбаатар.
- ШУА-ХЗХ (2025). *Монгол, манж хэлний харьцаа, хамаарал*, Улаанбаатар.
- Цоодол, И., (2004). *Огторгуйн чимэг Амарбаясгалант хийдийн түүхэн шастир оривой*, Улаанбаатар.
- Чоймаа, Ш., (1990 оны 8-р сар.). Монголын нууц товчооны “сэтгэх” хэмээх үгийн тухай. *МНТ-ны 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурал*. Улаанбаатар.
- Чоймаа, Ш., (2025). “Монголын нууц товчоон”-ы зарим сул үгийн тухай, *Монголын нууц товчоон судлал*, Бүтээлийн чуулган. I боть. Улаанбаатар: Соёмбо принтинг. 187-194-р тал.
- Цэвэл, Я., (2023). *Монгол хэлний товч тайлбар толь* (нэмж дэлгэрүүлсэн тавдугаар хэвлэл)
- Эгшиг, Ш., (2013). *Гэрэлт хөшөөний хадмал бичээс нь орчуулгын харьцуулалд чухал хэрэглэгдэхүүн болох нь*, Орчуулгын уламжлал шинэчлэл эрдэм шинжилгээний анхдугаар бага хурал, Орчуулга зүй, I боть. Улаанбаатар. 87-92.

Гадаад хэлээр

- Henning, Eckart. (2004). *Die Archivalischen Quellen*. Wien: Böhlau Verlag Köln Weimar.
- Poppe, Nicolas. (1965). *Introduction to the Altaic Linguistics*, Otto Harrasowitz, Wiesbaden.
- Rachewiltz I. de, V. Rybatski. (2010). *Introduction to the Altaic Philology*, HdO, Vol. 20, Brill, Leiden-Boston.
- 최 동 권 (2004) (Amarbayasgalant khiid) 비문 연구
<https://mongoltoli.mn/>
<http://www.cneas.tohoku.ac.jp>
https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5947/?utm_source=chatgpt.com